

Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Σχολή Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών
Εργαστήριο Θεωρητικής και Εφαρμοσμένης Παιδαγωγικής
Παιδαγωγικό Τμήμα Προσχολικής Εκπαίδευσης
Ερευνητικό Πρόγραμμα TOCSIN
«Υποστήριξη των Εκπαιδευτικών στην Αντιμετώπιση των Κοινωνικών
Ανισοτήτων»

Το ερευνητικό πρόγραμμα «Υποστήριξη των Εκπαιδευτικών στην Αντιμετώπιση των Κοινωνικών Ανισοτήτων (TOCSIN, 3708)»¹ μελετά τις συνέπειες της ολοένα αυξανόμενης οικονομικής κρίσης σε ευάλωτους πληθυσμούς της προσχολικής και πρώιμης σχολικής ηλικίας, και υλοποιείται με συντονιστή φορέα το Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας και Επιστημονική Υπεύθυνη την καθ. Δόμνα Κακανά.

Συγκεκριμένα, η έρευνα διερευνά τις επιπτώσεων της όλο και αυξανόμενης οικονομικής κρίσης στον ευάλωτο πληθυσμό των παιδιών, όπως αποτυπώνεται στα δημόσια σχολεία της προσχολικής και των πρώτων τάξεων του δημοτικού σχολείου αλλά και γενικότερα στην εκπαιδευτική διαδικασία και εκπαιδευτική λειτουργία των σχολικών μονάδων, αναδεικνύει δράσεις και καλές πρακτικές που υιοθετούν οι εκπαιδευτικοί και δημιούργησε μια ηλεκτρονική πλατφόρμα, προσβάσιμη από όλη την εκπαιδευτική κοινότητα, με παραδείγματα εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων και δράσεων σχολείων, ενημέρωση για εξωσχολικές δραστηριότητες, εκδηλώσεις επιμόρφωσης, φορείς υποστήριξης, θέματα νομοθεσίας, και άλλο υλικό για την αντιμετώπιση των συνεπειών της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα.

Η ποσοτική έρευνα διεξάχθηκε από το Φεβρουάριο μέχρι το τέλος Μαρτίου του 2016, σε 316 σχολικές μονάδες. Ειδικότερα, σε 163 νηπιαγωγεία (51.60%) και 153 δημοτικά σχολεία (48.40%), κυρίως της Θεσσαλονίκης (90 σχολικές μονάδες, 28.50%), της Μαγνησίας (44, 13.9%), και της Αττικής (165, 52.20%), καθώς και 17 (5.40%) από άλλες περιοχές δεδομένου ότι η έρευνα γνωστοποιήθηκε μέσω του διαδικτύου και κάποιοι διευθυντές/ριες σχολικών μονάδων συμπλήρωσαν το ερωτηματολόγιο. Ο πληθυσμός των μαθητών/ριών των σχολείων που συμμετείχαν στην έρευνα ήταν 20.758 μαθητές, 11.687 από το Ν. Αττικής, 6.435 από το Ν. Θεσσαλονίκης, 2.055 από το Ν. Μαγνησίας και 581 από άλλες περιοχές της Ελλάδας, στο σύνολό τους 5.688 νήπια και προνήπια και 15.070 μαθητές των τριών πρώτων τάξεων του Δημοτικού

Με βάση τον πρώτο στόχο του TOCSIN, επιδιώξαμε μια περιγραφική αποτύπωση των συνεπειών της ολοένα αυξανόμενης οικονομικής κρίσης σε ευάλωτους πληθυσμούς της πρώιμης σχολικής και προσχολικής ηλικίας, που φοιτούν στα δημόσια νηπιαγωγεία και δημοτικά της χώρας. Η συλλογή όλων των

¹ Υποστηρίζεται από τη Γενική Γραμματεία Έρευνας και Τεχνολογίας (ΓΓΕΤ) με χρηματοδότηση από τον Ευρωπαϊκό Οικονομικό Χώρο (ΧΜ-ΕΟΧ, ΕΕΑ – GRANTS).

πληροφοριών έγινε από τους/ις διευθυντές/ριες και τις/ους προϊστάμενους των σχολικών μονάδων.

Από τις απαντήσεις των εκπαιδευτικών, σχετικά με το αν συγκεκριμένες επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στα παιδιά που έχουν παρατηρηθεί βιβλιογραφικά, έχουν εμφανιστεί και στις δικές τους σχολικές μονάδες, φάνηκε από 68% των εκπαιδευτικών ότι το κύριο πρόβλημα που δηλώνουν ότι αναδύθηκε ή οξύνθηκε μετά το 2010 αφορά στη μειωμένη συμμετοχή των μαθητών/ριών στις σχολικές δραστηριότητες (π.χ. εκδρομές). Άλλα προβλήματα, όπως η σίτιση και η ένδυση / υπόδηση φαίνεται να έχουν επηρεάσει σε αρκετά μεγάλο βαθμό τα παιδιά των μισών σχολικών μονάδων του δείματός μας. Το 31,6% υποστήριξε ότι έχουν παρατηρήσει επιπτώσεις στην παρακολούθηση του σχολικού προγράμματος και το 45% επισήμαναν προβλήματα στην ανταπόκρισή των μαθητών στις μαθησιακές δραστηριότητες του σχολείου. Σημειώνεται ότι ένα ποσοστό εκπαιδευτικών γύρω στο 8 με 10 % σε όλες σχεδόν τις ερωτήσεις δήλωσαν ότι δεν έχουν παρατηρήσει εάν εμφανίζεται ή όχι κάποια από τις επιπτώσεις αυτές στα παιδιά.

Όσον αφορά τις επιπτώσεις στις σχολικές μονάδες φαίνεται να σχετίζονται κυρίως με την ανανέωση του εξοπλισμού και των εποπτικών μέσων. Επιπλέον, η συντήρηση των χώρων του σχολείου, η αγορά των αναλώσιμων υλικών και η λειτουργία του ολοήμερου καταγράφονται να είναι τα κύρια προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι σχολικές μονάδες. Το ευχάριστο είναι με βάση τα αποτελέσματά μας ότι η θέρμανση και οι μετακινήσεις των παιδιών αντιμετωπίζονται προς το παρόν έως τώρα επαρκώς από τα σχολεία. Από την ανάλυση των ποιοτικών δεδομένων της αντίστοιχης ερώτησης ανοιχτού τύπου φαίνεται να υπάρχει συμφωνία με τα ποσοτικά στοιχεία, δεδομένου ότι οι περισσότερες αναφορές επιβεβαιώνουν και υπογραμμίζουν τη μεγάλη έλλειψη σε υλικοτεχνικό εξοπλισμό (72 αναφορές) αλλά και την αδυναμία συντήρησης των χώρων (67 αναφορές). Αξίζει να επισημανθεί ότι οι τρεις περιοχές διαφέρουν σημαντικά στην έλλειψη προσωπικού ως επίπτωση της οικονομικής κρίσης στις σχολικές μονάδες, με την Αττική να έχει τη μεγαλύτερη έλλειψη προσωπικού. Επιπλέον, διαφορές βρέθηκαν και μεταξύ των Νηπιαγωγείων και των Δημοτικών ως προς την έλλειψη του προσωπικού, με τα Δημοτικά σχολεία να δηλώνουν μεγαλύτερη έλλειψη από τα Νηπιαγωγεία. Ενώ στατιστικώς σημαντικές είναι και οι διαφορές στην προμήθεια των αναλώσιμων υλικών με τα Νηπιαγωγεία να δυσκολεύονται περισσότερο

Επίσης, οι εκπαιδευτικοί των Δημοτικών σχολείων παρατήρησαν ότι **τα κίνητρα για μάθηση και τα μαθησιακά αποτελέσματα** των παιδιών να έχουν επηρεαστεί σε σχέση με τα παιδιά του Νηπιαγωγείου, καθώς και η συμμετοχή τους στην εκπαιδευτική διαδικασία (η συγκέντρωση των παιδιών και η ανταπόκρισή τους στις σχολικές υποχρεώσεις στο Δημοτικό). Παράλληλα, οι μειώσεις στα κονδύλια και ο περιορισμός των τμημάτων του ολοήμερου, καθώς και τα προβλήματα στην παράλληλη στήριξη υποστηρίχτηκε ότι επηρέασαν αρκετά την επίδοση των μαθητών ενώ φαίνεται να υπάρχουν και σημαντικές διαφορές μεταξύ των τριών νομών της έρευνας, με τους εκπαιδευτικούς από την Αττική να δηλώνουν ότι επηρεάστηκε

περισσότερο η επίδοση των μαθητών σε σχέση με τους άλλους νομούς . Η έρευνα ανέδειξε προβλήματα στις σχέσεις με την οικογένεια, που αποδόθηκαν στην προβληματική επικοινωνία με τους γονείς κυρίως στην απογοήτευση που νιώθουν οι τελευταίοι από την οικονομική κρίση αλλά και στην πίεση που αισθάνονται οι γονείς από την αδυναμία τους να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις της καθημερινότητας των παιδιών τους, ανάμεσα στις οποίες και η συμβολή τόσο στη σχολική ζωή (τσάντα, γραφική ύλη, καθημερινό κολατσιό) όσο και στην εξωσχολική ζωή. Ως λιγότερη πιθανή αιτία δηλώνεται η αδυναμία παρουσίας των γονέων στο σχολείο.

Όσον αφορά τους **παράγοντες** που έχουν επιφέρει αυτές τις επιπτώσεις σύμφωνα με τις εκτιμήσεις των εκπαιδευτικών ως κύριος λόγος που έχει επηρεάσει την ποιότητα του εκπαιδευτικού έργου αναδείχθηκε η μείωση των ευκαιριών για επιμόρφωση με το κλείσιμο των διδασκαλείων και την ανυπαρξία επιμορφωτικών προγραμμάτων στα ΠΕΚ, αλλά και το αίσθημα αβεβαιότητας σχετικά με την εργασία τους που νιώθουν οι εκπαιδευτικοί. Αξίζει να σημειωθεί ότι ελάχιστοι εκπαιδευτικοί αναφέρουν ως αιτία την αύξηση του μαθητικού πληθυσμού (ή η αλλαγή στη σύνθεσή του).

Όσον αφορά το **βαθμό κινητοποίησης** των εκπαιδευτικών προκειμένου να αντιμετωπίσουν τις δυσκολίες που έχουν προκύψει στα παιδιά, τη σχολική μονάδα και το εκπαιδευτικό τους έργο, φάνηκε από τις απαντήσεις τους ότι σε γενικές γραμμές κάνουν αρκετές δράσεις. Ειδικότερα, οι ενέργειες που γίνονται αρκετά είναι η μείωση της γραφικής ύλης και των σχολικών ειδών που απαιτούνται από τους μαθητές, προγράμματα συναισθηματικής ενδυνάμωσης των παιδιών, συνεργασία με άλλους φορείς όπως Δήμος, Εκκλησία, κοινωνικά παντοπωλεία, κ.ο.κ., και η αυξημένη επικοινωνία με το σύλλογο Γονέων και Κηδεμόνων. Αντιθέτως, τα προγράμματα για την υποστήριξη των παιδιών με χαμηλή επίδοση δεν φαίνεται να συμβαίνουν αρκετά συχνά, όπως και η προσωπική μελέτη για την καλύτερη διαχείριση και αντιμετώπιση των επιπτώσεων της κρίσης.

Σχετικά με τις **προτάσεις** που θεωρούν ότι θα διευκόλυναν το έργο τους, οι εκπαιδευτικοί αναφέρουν ότι θα ήταν πολύ βοηθητική η μεγαλύτερη χρηματοδότηση από το Δήμο και η παροχή δωρεάν δημιουργικών δραστηριοτήτων. Επίσης, θα ενδιαφέρονταν να παρακολουθήσουν επιμορφωτικά προγράμματα σχετικά με τη διαχείριση των προβλημάτων της κρίσης, αλλά και να μοιραστούν τις καλές πρακτικές άλλων συναδέλφων τους. Γενικώς, είναι αρκετά ενθαρρυντικό ότι τουλάχιστον το 1/3 των σχολικών μονάδων του δείγματός μας δηλώνουν ότι κινητοποιούνται αναζητώντας τρόπους αντιμετώπισης, περίπου 1/3 ακόμη φαίνεται ότι κάνει κάποιες μικρές προσπάθειες ενεργοποίησης και το 1/3 μάλλον κάνει πολύ περιορισμένες δράσεις.

Η ποσοτική αποτύπωση της οικονομικής κρίσης σύμφωνα με τις εκτιμήσεις των περισσότερων εκπαιδευτικών (2/3) που έλαβαν μέρος στην έρευνά μας έδειξε ότι **βασικά επλήγη η συμμετοχή των παιδιών σε σχολικές δραστηριότητες και άλλες εκπαιδευτικές και ψυχαγωγικές δράσεις**. Οι μισοί περίπου εκπαιδευτικοί ανέφεραν και προβλήματα στη σίτιση και ένδυση/υπόδηση των μαθητών. Σε σχέση με την

παρακολούθηση του σχολικού προγράμματος, οι περισσότεροι εκπαιδευτικοί (τα 2/3) ανέφεραν ότι δεν υπάρχουν δυσκολίες.

Στην έρευνα πήραν μέρος 34 διευθυντές σχολείων και 16 προϊσταμένες νηπιαγωγείων από τις περιοχές της Αθήνας, του Βόλου και της Θεσσαλονίκης. Τα σχολεία αυτά ανήκαν σε περιοχές του κέντρου, ανατολικά και δυτικά σε κάθε νομό, είχαν σημαντικά ζητήματα που τους απασχολούσαν και σε αρκετές περιπτώσεις μεγάλο αριθμό μεταναστών ή Ρομά παιδιών που φοιτούσαν σε αυτά. Οι διευθυντές και οι προϊσταμένες αναγνώρισαν τις συνέπειες της κρίσης στα παιδιά και στις οικογένειές τους, στις σχέσεις σχολείου –οικογένειας, στη λειτουργία του σχολείου αλλά και στους ίδιους τους εκπαιδευτικούς.

Τα σχολεία και τα νηπιαγωγεία που συμμετείχαν στην έρευνα έδειξαν ότι **ο εκπαιδευτικός θεσμός μπορεί να αναλάβει πρωτοβουλίες** που έχουν σχέση με τον αλληλέγγυο ρόλο του, προκειμένου να καλυφθούν οι βασικές ανάγκες των παιδιών και των οικογενειών τους, να εξυπηρετηθεί η κάλυψη των σχολικών ειδών και των επισκέψεων εκτός σχολείου αλλά και έκτακτες ανάγκες για τις οποίες ορισμένες οικογένειες απευθύνονται στο σχολείο, άσχετα αν δεν αφορούν άμεσα την εκπαίδευση των παιδιών τους (π.χ. εύρεση εργασίας, ζητήματα υγείας...). Για να ανταποκριθούν στον αλληλέγγυο ρόλο τους, οι διευθυντές και προϊσταμένες αλλά και οι εκπαιδευτικοί του σχολείου διερευνούν σε αρκετές περιπτώσεις το οικογενειακό πλαίσιο των παιδιών και προσπαθούν να χτίσουν σχέσεις εμπιστοσύνης με την οικογένεια, παρά τις δυσκολίες που υπήρχαν αρκετές φορές λόγω εντάσεων στις σχέσεις μεταξύ σχολείου και οικογένειας (λόγω των δυσκολιών που αντιμετωπίζουν οι γονείς). Επίσης, οργανώνουν ή αποδέχονται συνεργασίες με δημοτικούς φορείς, ΜΚΟ, ιδιώτες, εκκλησία κ.λ.π. προκειμένου να παράσχουν υλικά αγαθά αλλά και υπηρεσίες που έχουν σχέση με την υποστήριξη της οικογένειας και των παιδιών. Αρκετά από τα σχολεία που συμμετείχαν στην έρευνα ευαισθητοποιήθηκαν στο πλαίσιο της κρίσης για το σχεδιασμό και την υλοποίηση μιας εσωτερικής κοινωνικής πολιτικής του σχολείου (π.χ. παράλληλες εκπαιδευτικές δράσεις και δωρεάν απογευματινές δράσεις για τα παιδιά και τους γονείς, λειτουργία «κοινωνικού φροντιστηρίου») αλλά και μιας εξωτερικής κοινωνικής πολιτικής μέσω οργάνωσης δράσεων σύνδεσης και προσφοράς του σχολείου στην τοπική και ευρύτερη κοινότητα (π.χ. συλλογή φαρμάκων για το κοινωνικό ιατρείο, συλλογή βιβλίων για τις φυλακές Διαβατών, πρωτοβουλίες για τη φοίτηση των παιδιών των φαναριών).

Τα σχολεία θεωρούν ότι για την καλύτερη αντιμετώπιση των επιπτώσεων της κρίσης στην εκπαίδευση χρειάζεται βοήθεια από την πολιτεία σε 3 κυρίως επίπεδα: (α) στο επίπεδο της άσκησης μιας κοινωνικής πολιτικής με στόχο την υποστήριξη των οικογενειών του σχολείου σε υλικής και ψυχολογικής φύσεως ζητήματα, (β) στο επίπεδο της λήψης αποφάσεων και δρομολόγησης πρακτικών που αναβαθμίζουν την ποιότητα της εκπαιδευτικής διαδικασίας (π.χ. θεσμοθέτηση και πρόσληψη εξειδικευμένου επιστημονικού προσωπικού στα σχολεία που διευκολύνουν το παιδαγωγικό έργο και τις ανάγκες των παιδιών) και (γ) στο επίπεδο της άσκησης μιας αποκεντρωμένης εκπαιδευτικής πολιτικής με στόχο την διευθέτηση πάγιων

εκπαιδευτικών ζητημάτων και τη (π.χ. αυτονομία σχολικής μονάδας, μετασχηματισμός των αναλυτικών προγραμμάτων σε τοπικό επίπεδο).

Τα βασικά συμπεράσματα από αυτή την ποιοτική έρευνα είναι:

- 1) Όλα τα σχολεία που συμμετείχαν στην έρευνα ανέλαβαν δράσεις στο πλαίσιο της κρίσης, που διαφοροποιούνται ως προς το σκοπό, το εύρος και τη συστηματικότητά τους. Ορισμένα σχολεία αντιστέκονται συστηματικά στις επιπτώσεις της κρίσης στην εκπαίδευση, θεωρώντας την κρίση ως ένα συστημικό φαινόμενο, στο οποίο το σχολείο μπορεί να έχει αλληλέγγυο αλλά και αντισταθμιστικό ρόλο.
- 2) Τα σχολεία διεύρυναν τον κοινωνικό τους ρόλο και ενίσχυσαν τον αλληλέγγυο ρόλο τους στην περίοδο της κρίσης. Αρκετά σχολεία προχώρησαν σε εκπαιδευτικές πρωτοβουλίες με αντισταθμιστικό χαρακτήρα και στην υλοποίηση τοπικών/ευρωπαϊκών εκπαιδευτικών προγραμμάτων.
- 3) Οι συνέργειες και συνεργασίες με άλλους φορείς ενισχύθηκαν στο πλαίσιο της κρίσης. Αρκετά σχολεία είτε πήραν πρωτοβουλίες για τη δημιουργία συνεργασιών είτε αξιοποίησαν ευκαιρίες που τους δόθηκαν με στόχο την καλύτερη διαβίωση των παιδιών και των οικογενειών τους αλλά και την εκπαιδευτική και ψυχολογική στήριξή τους.
- 4) Σημαντικές παράμετροι που επηρέασαν τον ενεργό ρόλο των σχολείων στην αντιμετώπιση της κρίσης φάνηκαν να είναι: ο τρόπος σχεδιασμού και οργάνωσης των δράσεων με σημαντικό το ρόλο της διεύθυνσης του σχολείου (συστηματικές έναντι αποσπασματικών ενεργειών, σε συνεργασία με φορείς και πολίτες έναντι μεμονωμένων προσπαθειών, καλός συντονισμός του ανθρώπινου δυναμικού, ευαισθητοποίηση - ενεργοποίηση του κοινωνικού συνόλου / τοπικής κοινωνίας), η συστηματική υποστήριξη από τα άτομα που διοικούν (πολιτεία, τοπικοί φορείς, διευθυντές) και το αίσθημα της οφειλής – υποχρέωσης των ενεργών πολιτών να συμβάλλουν στην αντιμετώπιση της κρίσης.

Στόχος του TOCSIN ήταν, εκτός από την διερεύνηση των συνθηκών στα σχολεία μετά την οικονομική κρίση μέσα από ερωτηματολόγια και συνεντεύξεις, και η δημιουργία μιας ηλεκτρονικής πλατφόρμας με στόχο τη στήριξη των εκπαιδευτικών. Για τη δημιουργία της αντλήσαμε καταρχήν στοιχεία από την ποσοτική και κυρίως την ποιοτική έρευνα που αφορούσαν τους τρόπους με τους οποίους τα σχολεία ανέπτυξαν δράσεις στο εκπαιδευτικό πλαίσιο που διαμορφώθηκε λόγω της οικονομικής και της κοινωνικής κρίσης.

Προέκυψαν ωστόσο είτε από την ανάλυση των δεδομένων είτε από τις απαντήσεις τους σε σχετική ερώτηση τόσο του ερωτηματολογίου όσο και των συνεντεύξεων και οι ανάγκες των εκπαιδευτικών για στήριξη στην προοπτική αντιμετώπισης των συνεπειών της κρίσης.

Με βάση αυτά τα στοιχεία προχωρήσαμε στο σχεδιασμό μιας ευέλικτης ηλεκτρονικής πλατφόρμας που θα απαντά στα ατομικά αιτήματα των εκπαιδευτικών αλλά θα στοχεύει και στην διαμόρφωση μιας κοινότητας πρακτικής από

εκπαιδευτικούς που διαλέγονται και προβληματίζονται τόσο για τις συνέπειες της κρίσης όσο και για τις δράσεις που μπορούν να αναπτύξουν.

Ο σχεδιασμός λοιπόν απαντά στα δύο βασικά ερωτήματα των εκπαιδευτικών: «τι μπορώ να κάνω» και «πώς μπορώ να το κάνω». Οι κατηγορίες που επελέγησαν και υπάρχουν στην πλατφόρμα αυτή ανταποκρίνονται στις διατυπωμένες ανάγκες των εκπαιδευτικών και περιλαμβάνουν:

- χρηστικές πληροφορίες (νομοθεσία, φορείς υποστήριξης...),
- ιδέες (εκπαιδευτικές δραστηριότητες & υποστηρικτικό υλικό, εξωσχολικές δραστηριότητες),
- προτάσεις (πρωτοβουλίες και δράσεις σχολείων), όχι όμως με τη λογική του συνταγολόγιου ή των καλώς πρακτικών, αλλά ως εναύσματα περισσότερο για συζήτηση και στοχασμό.

Στη πλατφόρμα προβλέπεται να δοθεί η δυνατότητα να συζητήσουν στοχαστικά σε μια προσπάθεια δικτύωσης και δράσης. Στόχος μας δεν είναι η διαχείριση και διεκπεραίωση των προβλημάτων μέσω έτοιμων λύσεων, αλλά η κινητοποίηση των εκπαιδευτικών για συλλογικές παρεμβάσεις.

Έτσι, στη λογική ότι οι συνέπειες της οικονομικής και κοινωνικής κρίσης δεν μπορούν να θεωρηθούν δεδομένες και αυτονόητες αναγνωρίζεται και στους εκπαιδευτικούς το δικαίωμα σε δράση και αντίσταση, ώστε να αλληλεπιδράσουν δυναμικά με τις καταστάσεις και τους θεσμούς ή τους οργανισμούς, σε μια προσπάθεια να τους επηρεάσουν και να συνδιαμορφώσουν τις εξελίξεις. Σε ένα τέτοιο πλαίσιο λαμβάνονται υπόψη και οι κοινωνικές παράμετροι της κρίσης και ο τρόπος με τον οποίο αλληλεπιδρούν με τις παιδαγωγικές πρακτικές.

Η πλατφόρμα λειτουργεί ήδη δοκιμαστικά στη διεύθυνση tocsin.uth.gr και θα εμπλουτίζεται από νέες προτάσεις και ιδέες των εκπαιδευτικών. Πρόκειται δηλαδή για ένα ευέλικτο και ανοιχτό εργαλείο που θα προσαρμόζεται στις ανάγκες των χρηστών του. Στο πρόγραμμα συμμετείχε και η Ελληνική Ένωση για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου (www.hlhr.gr) ως προς την διάχυση των αποτελεσμάτων της έρευνας με την σκοπιά των δικαιωμάτων του παιδιού. Τέλος συμμετείχε και το Social Science Research Institute (Πανεπιστήμιο Ισλανδίας) το οποίο πρόσφερε το παράδειγμα αντιμετώπισης της κρίσης στα σχολεία μέσα από ένα πλέγμα δράσεων και θεσμικών δικλείδων ασφαλείας.

Εργαστήριο Θεωρητικής & Εφαρμοσμένης Παιδαγωγικής του Παιδαγωγικού Τμήματος Προσχολικής Εκπαίδευσης του Παν. Θεσσαλίας (πρώην Διευθ. Εργαστηρίου: Δ. Κακανά, πρώην μέλος ΔΕΠ του ΠΘ νυν του ΑΠΘ)

Παιδαγωγικό Τμήμα Νηπιαγωγών του Παν. Δυτικής Μακεδονίας (επ. υπεύθ. Σοφία Αυγητίδου), Τμήμα Εκπαίδευσης & Αγωγής στην Προσχολική Ηλικία του ΕΚΠΑ (επ. υπεύθ: Αλεξάνδρα Ανδρούσου & Βασίλειος Τσάφος),

Ελληνική Ένωση για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου (επ. υπεύθ: Κωνσταντίνος Τσιτσελίκης) Social Science Research Institute (Πανεπιστήμιο Ισλανδίας) (επ. υπεύθ: Guðbjörg Andrea Jónsdóttir).

Περισσότερες πληροφορίες για το πρόγραμμα: <http://tocsin.uth.gr/el/node/5>.